

La biblioteca de Calixt III*

JOAN CÀNOVES & MARÍA JOSÉ BADENAS

EL CONTEXT CULTURAL: LES GRANS BIBLIOTEQUES QUATRECENTISTES I ELS INICIS DE L'HUMANISME

Durant el segle XV s'obre camí una tendència renovelladora en les lletres –i per extensió en la cultura– del continent europeu. Convindria recordar que qualsevol concepte històric resulta esmunyedís *per se*; només cal donar-hi una ullada a l'Europa del 1458 per trobar com n'és, de complexa, la caracterització d'un context cultural ajustat als límits geogràfics estrictes del vell continent. A la península ibèrica encara es mantenen els contactes amb les tradicions aràbigues i jueves, mentre que l'amenaça otomana que assetja les restes de l'Imperi bizantí incita bona part dels seus erudits a fugir cap a Itàlia, amb testimonis escrits que en un altre temps s'haurien considerat herètics però que ara, en plena recuperació dels textos de l'antiguitat grecolatina, s'avaluen com a mostres valuosíssimes de la saviesa clàssica.

En aquest context, l'humanisme encara es troba en el que podríem anomenar la seua etapa “de formació” o “constituent”. No cal repetir la visió canònica, que estableix Petrarca com a fundador del dit moviment, gràcies a les seues tasques de recuperació i de reelaboració filològiques, que assenten els fonaments d'un nou mètode de llegir i especialment de criticar el text objecte de la lectura, però sí que és necessari precisar que tant ell com les altres grans figures del *Trecento*, Boccaccio i Dante particularment, no són un producte cultural de l'humanisme sinó de la renovació auspiciada per les universitats a les acaballes de l'Edat mitjana. La poesia petrarquesca és essencialment lírica provençal passada pel sedàs dels *stilnovisti*, la *Comèdia* d'Alighieri va ser concebuda durant molt de temps com una summa teològica en vers i des d'aquesta perspectiva va ser comentada; pel que fa a Boccaccio, les seues rondalles s'inspiren en el folklore mediterrani, una barreja de motius antiquíssims assaonada amb aportacions sarraïnes i hebraïques, com es pot comprovar en la *Disciplina clericalis*, una altra mostra emblemàtica del gènere.

El moviment humanístic en la seua plenitud serà possible gràcies a la impremta i a les seues implicacions culturals. Els exemplars d'obres canòniques –llatines, gregues, italianes–, així com les corresponents traduccions es multiplicaran i assoliran un abast absolutament imprevist, tant en termes geogràfics com en conseqüències sociològiques. Abans de la benemèrita invenció de Gutenberg, atresorar una biblioteca destacada no implica només disposar de diners i establir una xarxa de contactes amb les impremtes més esponsoroses; suposa habilitat per localitzar-hi manuscrits inèdits i el concurs de

* Enviat: 29/8/2016. Acceptat: 5/9/2016.

copistes per reduir tant com siga possible el temps de confecció de l'obra. Durant la primera part del segle XV, el llibre és un objecte sumptuari, llegat als testaments com les robes precioses, les joies o els mobles. Amb l'aparició de l'art de l'estampa ja no importarà tant la raresa com l'acumulació, encara que una part del sentiment antic hi romandrà: els bibliòfils no podran figurar a les miniatures, però seguiran estampant els seus escuts d'armes a la relligadura de cada volum.

Durant els anys en què Alfons de Borja reuneix la seua biblioteca particular hi ha dos exemples de passió bibliòfila que esdevenen famosos d'una manera general: la dels Mendoza a Castella i la del casal d'Aragó a Nàpols. La primera ha estat objecte de diverses temptatives de reconstrucció, sobretot arran de l'interés despertat per l'obra literària del marquès de Santillana, impulsor de la seua formació i d'un interès que continuaran els seus descendents. La segona constitueix el testimoni més durador de l'efervescència cultural que tingué lloc al regne napolità d'ençà que les tropes d'Alfons el Magnànim van assegurar-ne el domini efectiu.¹ Aquestes empreses marcaran el desenvolupament del col·leccionisme de llibres a Espanya i Itàlia quan la impremta cree un nou mercat d'intercanvi librari. Alfons de Borja en degué tindre notícies, especialment de la segona, però no pot incloure's en cap de les manifestacions expressades per aquests exemples il·lustres. Els Mendoza i el Magnànim comparteixen el mateix afany: augmentar la glòria del seu llinatge a través d'una biblioteca amb la qual cap altra puga acompanyar-se; a més, en ambdós casos les seues sensibilitats són receptives als canvis aportats pels nous corrents culturals, l'adquisició d'obres de l'antiguitat i l'incentiu a les traduccions, atès que el mercat de lectors àvids de novetats i desconexors del llatí s'acreu cada dia que passa.

Alfons de Borja, en contrast amb aquestes postures, concep el llibre com un instrument, el dipòsit on poar la ciència jurídica o les dades doctrinals que li resulten escaients. No entén el llibre com un objecte de luxe ni com una possessió l'acumulació de la qual servisca per assolir prestigi o fama; la seua concepció és fonamentalment "utilitarista", la de l'estudiant de lleis que glossa i comenta els textos d'acord amb les seues necessitats pràctiques, no la del magnat que es vanta dels llibres encara que no els fullege gaire sovint. Des d'aquest punt de vista hauríem d'acostar-nos a una de les decisions que més se li reprotxa, la d'haver prescindit dels humanistes que adquirien i copiaven llibres per a la Biblioteca vaticana.

Després tornarem amb un poc més de calma sobre aquesta qüestió, però ara voldríem apuntar que la raó d'aquesta decisió per part de Calixt III no és absolutament unívoca. S'ha argumentat que les necessitats financeres de la croada contra els turcs haurien absorbit les forces del pontífex i els recursos dineraris del papat. Aquesta seria la raó principal o més manifesta, aquella que van poder copsar els seus contemporanis. Nosaltresensem que hi ha una raó de fons, igualment poderosa, com és el concepte del llibre que tenia Alfons de Borja, heretat dels ambients en què s'havia format i havia desenvolupat la seua tasca professional, la universitat, la cancelleria reial i la cúria pontificia. No un cortesà llagoter a la vora del seu monarca, ni un bisbe o un cardenal de-

¹ Encara està per valorar el paper de l'entrellat cultural napolità en l'expansió del Renaixement fora d'Itàlia. Cal recordar, a tall d'exemple, els cançoners castellans elaborats a la cort del Magnànim, les obres del Panormita dedicades a aquest sobirà, el manual culinari de Robert de Nola com a síntesi dels receptaris catalans i italians, l'estada de Garcilaso de la Vega al regne, la tramesa de part de la biblioteca reial a València o els nombrosos contactes culturals de tota mena descrits per Cervantes a les seues obres.

lerós de mantenir al seu voltant un petit cercle d'humanistes, sinó un administrador primmirat i un diplomàtic profundament hàbil.

LA FIGURA DE COSME DE MONTSERRAT, COL·LABORADOR FIDEL D'ALFONS DE BORJA

Sobre Cosme de Montserrat no disposem, a hores d'ara, de més dades que les bàsiques que acostuma a deixar un membre del clero secular. La seua figura no s'ha esvaït del tot en l'episcopologi vigatà, perquè fou un dels col·laboradors en qui més confiança va dipositar Alfons de Borja. Després d'haver estat datari pontifici durant el pontificat calixtí, va prendre part en el cèlebre afer sobre la presó i mort del príncep de Viana, en una època particularment avalotada per a Catalunya. Gràcies al seu quefer administratiu, que sens dubte va ser valorat altament per Alfons de Borja, ens han pervingut no només un catàleg de part de la Biblioteca vaticana en el papat de Calixt III, sinó altres igualment dignes d'estudi, com el de la vaixella i els objectes preciosos que el papa havia venut per sufragar la croada, dels quals havia esdevingut custodi únic.²

Les seues bones arts pel que fa a l'administració li van permetre arribar a alguns dels càrrecs més elevats dins de la jerarquia eclesiàstica: mentre Calixt va ser papa fou datari de la santa seu i confessor del pontífex, i es va fer càrrec d'alguna missió bastant delicada. En el mateix període fou nomenat abat comendatari del monestir romà de Sant Llorenç Extramurs. Ens trobem, doncs, davant d'una figura semblant en alguns aspectes a la d'Alfons de Borja. Un clergue amb una sòlida formació doctrinal i jurídica, autor d'obres en llatí sobre dret canònic, un funcionari acurat i meticulós, un negociador traçut i un servidor fidel. De fet, després de la mort de Calixt va continuar lligat als cercles del poder.

Cosme de Montserrat va ser rescatat primer pels erudits, com Nicolás Antonio o Fèlix Torres Amat, per la seua obra escrita. Després, a mesura que es coneixien millors els detalls del pontificat calixtí, pogueren apreciar-se els seus dots com a datari. Darreament s'ha treballat per valorar de nou la seua obra en el context d'una cultura catalana cada colp més atenta a les novetats humanístiques. Com el seu protector, considerem que el bisbe de Vic va ser una personalitat interessada en el moviment cultural que es congruïa llavors a les ciutats autònomes de la península itàlica, però no arribà a apassionar-s'hi, va encarregar còpies de llibres rars i va actuar de mecenes de traductors. Si més no, això és el que sabem segons les dades de què disposem. Potser futures descobertes modifiquen, bé d'una manera lleu o bé substancialment, aquesta postura.

CALIXT III I ELS HUMANISTES: CONFLICTE O ENTESA?

En aquest context, doncs, de recerca d'obres i autors antics i de creació de biblioteques concebudes com un organisme modern, destinat a exercir de mitjancer entre els tresors bibliogràfics que estotja i els eventuais lectors, tant curiosos com erudits, Alfons de Borja accedeix al solí pontifici. Una qüestió fonamental que hauríem de plantejar-

² RIUS SERRA, 1927: 278.

nos és quina actitud va prendre cap a la Biblioteca vaticana, que en aquell moment tot just havia començat a formar-se mercès a l'empenta de Nicolau V.

Les crítiques que la posteritat ha dirigit al primer papa del llinatge Borja no han estat excessivament furibundes, potser per la curta durada del seu pontificat o –i aquesta sí que és una raó amb més pes– per la importància que va assolir, a tots els efectes, la gestió papal d'Alexandre VI. Però d'entre totes les reprovacions llançades contra Alfons de Borja destaca l'argument que el presenta gairebé com el debel·lador dels esforços bibliòfils del seu predecessor. Què hi ha de cert en aquesta asseveració? A aquest interrogant tractarem d'aportar-hi tanta llum com siga possible.

L'origen d'aquesta discussió ha estat assenyalat més d'una vegada: es basa en els testimonis d'humanistes com Francesco Filelfo o Vespasiano da Bisticci. En les seues obres, aquests humanistes van atacar durament el pontífex valencià; Vespasiano difongué la notícia que la biblioteca forjada per Nicolau V havia estat inventariada per vendre-la al comprador que aportàs la millor oferta. Davant d'aquestes paraules caldria aportar-hi proves que ens permetessen de refutar-la. No n'hi ha prou a situar-se en un lloc i al·legar que els inventaris elaborats per Cosme de Montserrat són el testimoni incontrovertible de l'espoliació que van patir els béns de Nicolau V. Tampoc considerem més encertat triar l'opció completament oposada, que converteix Calixt III en un apassionat de les *litterae humaniores*, fonamentant-se en dades com la protecció que va brindar a Lorenzo Valla, a qui va nomenar secretari apostòlic, davant de les crítiques que rebia per part d'alguns sectors de l'Església.

L'explicació més versemblant no resulta tan clara i definida com voldrien els partidaris de cadascuna de les antitètiques postures que acabem de referir, més aviat tracta de comprendre l'actuació d'Alfons de Borja segons les circumstàncies històriques en què es va veure immers. Examinem, en primer lloc, la ira dels humanistes. Tradicionalment s'ha sostingut que les crítiques adreçades a Calixt III es derivaven del fet d'haver perdut la privilegiada situació de la qual havien gaudit durant el pontificat de Tomasso Parentucelli. Aquesta supressió de llocs administratius estava justificada? Per a Alfons de Borja sí, i amb escreix. Calixt III va concentrar tots els esforços humans i materials que el fet de ser papa li va posar a l'abast per organitzar una croada que pogués fer front a l'embranzida militar otomana, la qual, després de la caiguda de Constantinoble, semblava incontenible. L'assumpte és prou conegut com perquè s'haja d'aportar més detalls; no obstant, convé recordar que aquest estat de coses ja havia començat a congriar-se amb claredat a les acaballes del pontificat de Nicolau V. Calixt III assumí, com a cap de la cristiandat, la tasca d'impulsar la lluita contra els sarraïns, però no va perdre les qualitats d'expert jurista i bon administrador tota vegada que va rebre la tiara. Necessitat de diners, segurament elegí una via intermèdia, com en altres casos: els llibres romandrien al Vaticà, però no se'n copiarien més ni se cercaria el concurs d'humanistes per mantenir-ne l'ordre i decidir-ne les noves adquisicions.

Sobre la relació d'Alfons de Borja amb el moviment humanístic, en plena eferescència a la seua arribada a terres italianes, no hem de forçar una relació que podríem definir com mútuament respectuosa. Hem esmentat la defensa que prodigà a Lorenzo Valla, arran de la celebèrrima polèmica sobre la donació de Constantí; podem recordar altres actes, com la decisió d'assignar als seus nebots un preceptor en la figura d'un humanista com Gaspare da Verona. Però aquestes petites mostres no són suficients per convertir Alfons en un home guanyat per a la causa de l'humanisme. Almenys no com

ho van ser el seu predecessor, Nicolau V, obsedit per la còpia de llibres antics i per formar a Roma una cort d'humanistes comparable a les d'altres grans ciutats italianes, o com el seu successor, Pius II, plenament renaixentista en el tarannà i en l'obra escrita que ens ha deixat. Fins i tot m'arriscaria a asseverar que l'admiració del primer papa Borja cap a Lorenzo Valla es basava en l'habilitat d'aquest a l'hora de defensar els seus arguments: com a jurista apreciava l'ordre i la pulcritud amb els quals l'humanista romà havia elaborat les seues obres. La transcendència de les conclusions que es derivaven d'aquestes, com la discussió sobre el domini temporal dels pontífexs, no entrava en els seus càlculs; Calixt III confiava en ell per raons eminentment pràctiques, esperava que fos un funcionari eficient dins de l'entrellat administratiu de la cúria.

Fins ací hem pogut veure com alguns humanistes se sentien descontents per les mesures impulsades per Calixt III, mentre que altres havien d'agrair-li un càrrec ben remunerat o l'aixopluc davant de postures intransigents amb els nous aires humanístics. Hem matisat unes perspectives que al començament apareixien com irreconciliables. Què en queda, de l'acusació de dilapidador de llibres que hem vist dirigida contra Alfons de Borja? La principal prova de càrrec, segons alguns autors, seria l'inventari redactat pel seu confessor, Cosme de Montserrat, bisbe de Vic i home de confiança del pontífex. Però aquest document no ens mostra quina era la biblioteca privada d'Alfons de Borja, si és que en va posseir alguna digna d'eixe nom. Allò que podem veure és un llistat d'obres gregues i llatines, on la majoria pertanyen a pares de l'Església com sant Joan Crisòstom o sant Atanasi, amb una certa presència d'obres sobre filosofia, retòrica i ciència matemàtica. Pel que ens diuen altres fonts documentals, aquesta relació minsa no pot correspondre a tots els llibres que van incorporar-se a la Biblioteca vaticana mentre Tomasso Parentucelli va exercir l'autoritat papal. Llavors, amb quina intenció va ser redactada? Tal volta es va elaborar amb una certa urgència; els erudits han assenyalat que, encara que no va augmentar-ne els fons, Calixt III no dubtà a deixar en préstec alguns dels volums més valuosos de tots els encarregats per Nicolau V. Aquesta pràctica segurament ajuda a explicar la insistència de Vespasiano da Bisticci en els seus atacs contra el pontífex: devia ser de l'opinió que la biblioteca, encetada amb penes i treballs, podia veure's dispersa en uns pocs anys. Per a nosaltres el fet és clar. Els crítics carreguen massa les tintes sense adonar-se'n que Calixt III prenia precaucions, com la de confeccionar inventaris dels llibres que prestava, de manera que servissen per a poder reclamar-ne més endavant la corresponent devolució.

És ben cert que donar una resposta definitiva a aquesta disputa exigiria capbussar-se a la Biblioteca vaticana i localitzar, un per un, cada llibre que va ser adquirit gràcies al patrocini de Nicolau V. Aquest objectiu queda massa lluny dels límits d'aquest paper; únicament tractarem d'aportar algunes observacions que poden ajudar a aclarir un assumpte tan espinós. És evident que l'actuació d'Alfons de Borja, tant abans de ser pontífex com una vegada proclamat Calixt III, no mostra iniciatives de caire cultural tan enlluernadores com les d'altres papes del segle XV. Atenent només a Nicolau V i a Pius II, a qui tan sovint hem mencionat, el primer és recordat com a veritable fundador de la Biblioteca vaticana; pel que fa al segon, la seua influència fou igualment decisiva, atès que per primera vegada arribava al soli pontifici un autèntic humanista, no un eclesiàstic amb un cercle més o menys gran d'homes coneixedors de l'antiguitat. Aquestes fetes enfosqueixen el període calixtí, però precisament Piccolomi-

ni, a qui Calixt III va nomenar cardenal, ens ha deixat un dels testimonis més il·lustres sobre el seu predecessor.

Part del seu afalac pot interpretar-se com la mostra d'acatament deguda a qui va elevar-lo a la dignitat cardenalícia, però per a nosaltres també hi ha un fons de veritat en les seues paraules. Particularment per allò que no esmenta, la disgregació de la biblioteca de Nicolau V a la mort d'aquest. Pensem que Piccolomini devia conèixer bastant bé allò que s'esdevenia als palaus apostòlics, i si part de la Biblioteca vaticana hagués estat sostreta o venuda al major oferidor, al nostre parer n'hauria registrat el fet en alguna carta o en la seua autobiografia. Considerem que l'agraïment degut a Alfons de Borja no enterbolia el record ni la ploma del papa senés.

CONCLUSIÓ

Arribats en aquest punt, volem recalcar que aquesta indagació ens ha permés adonar-nos que les relacions de Calixt III amb l'humanisme, especialment l'italià, guarden encara aspectes desconeguts del fundador de la nissaga borgiana. Però només volem limitar-nos a esmentar la investigació fecunda que pot derivar-se de l'exploració d'eixe camí. El nostre objectiu era tot un altre: recuperar, tant com fos possible, el crèdit de Calixt III, examinant les proves adduïdes contra ell i analitzant-ne de noves si això era possible. Creiem sincerament que hi ha dades sòlides per dubtar del seu paper "funest", que el reduiria a un breu interregne entre dues lluminàries majors com Parentucelli i Enea Silvio. No podem oblidar la possibilitat que altres malvestats hagen deixat la seua empremta en la Biblioteca vaticana; a banda dels saquejos periòdics, hem d'apuntar la possibilitat que algun dels humanistes acomiadats per Calixt III s'emportés alguna obra enormement rara o valuosa. No va ser un home ni un eclesiàstic oposat als nous corrents filosòfics i intel·lectuals, però durant el seu pontificat va haver de decidir quines eren les seues prioritats com a cap de la cristiandat.

La nostra investigació s'ha vist conduïda a valorar si Alfons de Borja, durant el seu pontificat com a Calixt III, va manar vendre les obres estotjades a la Biblioteca vaticana, obsedit com pareixia estar el seu ànim per la croada contra els turcs otomans i la possibilitat de recuperar Constantinoble, o, si més no, de contenir les seues incursions per la península balcànica. Humanistes ben destacats aportaren als seus escrits proves de càrrec que semblaven contundents: Francesco Filelfo al seu epistolari, Vespasiano da Bisticci a les *Vite* o Poggio Bracciolini no van evitar atacs i retrets cap al papa. Però les seues denúncies perden quasi tota la força quan comprovem que es tracta d'invectives llançades pels qui havien gaudit, sota el patrocini de Nicolau V, de càrrecs a la Biblioteca vaticana i d'una capacitat d'influència enorme, almenys en l'aspecte cultural, davant del predecessor d'Alfons de Borja a la càtedra de sant Pere. D'altra banda, hem pogut constatar que també hi ha proves exculpatòries, com el fet que Pius II no esmente en cap moment la suposada venda de llibres en la seua autobiografia. Certament es tracta d'un argument *ex nihilo*, però ve reforçat per l'honestedat que demostra la ploma d'Enea Silvio Piccolomini, contrastada amb el que ens diuen els documents d'arxiu. Calia esbrinar si alguna dada podia inclinar la balança cap a una de les dues versions, i així ha estat. El catàleg que va elaborar Cosme de Montserrat, datari pontifici durant el primer papat Borja, ve a demostrar que Calixt III prengué cura dels llibres

llegats per Nicolau V, i n'annotà cada préstec perquè fos possible recuperar qualsevol volum quan calgués. Calixt III no va manar que es vengués cap llibre, ni de manera pública ni en secret; funcionari cortesà i jurisperit com era, havia de saber perfectament que tots els actes acostumen a deixar un rastre: si el rastre s'ha deixat conscientment sobre paper, arribarà un moment en què tornarà a veure la llum. El personal de la Biblioteca vaticana va ser despatxat, però els seus tresors es conservaren zelosament.

D'aquesta manera, el perfil d'Alfons de Borja es retalla amb més nitidesa davant dels nostres ulls, particularment pel que fa a les seues relacions amb l'humanisme. El seu tarannà el va portar a tractar la cúria com qualsevol altre engranatge administratiu en el qual hagués ocupat algun càrrec. És a dir, va establir-ne els objectius prioritaris i va traçar-ne el pla que considerava més adient per dur-los a terme. Valorava els humanistes, i ací podem recordar de nou proves com la protecció donada a Lorenzo Valla o el fet d'encarregar l'educació dels seus nebots a un home versat en lletres grecolatines com Gaspare de Verona, però aquesta mena d'actes sempre obeïen a una finalitat pràctica, en lloc de deure's a una afeció merament culturalista. A l'hora d'accedir al pontificat, qualsevol altre projecte va quedar anul·lat davant el perill real de l'avanç dels otomans, l'arribada dels quals al centre d'Europa podia posar en risc l'equilibri polític establert a les ciutats italianes, equilibri que auspiciava el desenvolupament literari i artístic de l'època. Calixt III va ser enormement conscient de l'envergadura d'eixe desafiament, i s'hi va enfrontar amb tots els mitjans al seu abast. Ni va continuar l'obra cultural dels seus predecessors ni va malbaratar-la, es proveí dels instruments més adequats per garantir la seua conservació.

BIBLIOGRAFIA

- BROCÀ, Guillem M. de, "Juristes i juriconsults catalans dels segles XIV-XVII", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, III (1909-1910), p. 483-515 (495-496).
- CELIER, Léonce, *Les dataires du XV siècle*, París: Fontemoing, 1910.
- GALENDE DÍAZ, Juan Carlos, "Las bibliotecas de los humanistas y el Renacimiento", *Revista General de Información y Documentación*, 6/2 (1996), p. 91-123.
- JUNYENT, Eduardo, "Biblioteca clásica del papa Calixto III", *Revista de Filología Española*, 29 (1945), p. 289-292.
- MARTORELL, Francesc, "Un inventario della biblioteca di Callisto III", *Miscellanea F. Ehrle*, V (1924), p. 166-191.
- MÜNTZ, Eugène; FABRE, Paul, *La bibliothèque du Vatican au XV siècle d'après des documents inédits*, París: Ernest Thorin editeur, 1887.
- RIUS SERRA, Josep, "Catalanes y aragoneses en la corte de Calixto III", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 3 (1927), p. 277-278.
- RODRÍGUEZ, Josef, O. SS. T., *Biblioteca valentina*, València: Josef Thomas Lucas, 1747.
- SCHIFF, Mario, *La bibliothèque du marquis de Santillane*, París: Librairie Émile Bouillon, 1905.
- TORRES AMAT, Fèlix, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes, y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*, Barcelona: Imprenta de J. Verdaguer, 1836.